

Г. П. Клімова, професор

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

В умовах посттоталітарних трансформацій дослідження прав і свобод людини, вирішення проблеми забезпечення та посилення їх захисту набуло особливої значущості й актуальності, що викликало неабияку зацікавленість до їх осмислення і реалізації в різні періоди розвитку України.

Серед борців за права і свободи людини особливе місце займає гетьман Пилип Орлик. Насамперед тому, що він був творцем однієї з перших в Європі державних конституцій, яка дістала назву «Конституція прав і свобод Війська Запорозького». Це був перший документ української державотворчої історії, в якому гармонійно поєднувалися інтереси гетьмана та старшини як військової сили, відбилися права і вольності українського народу.

Законодавчий акт, підготовлений Пилипом Орликом, обмежував владу гетьмана, встановлював суворий розподіл державного скарбу і коштів, які були в особистому розпорядженні гетьмана, ліквідував державні монополії, оренди й відкупи, заборонив чинити утиски сільському населенню. Він визнавав права і обов'язки всіх станів України і вперше на такому рівні захищав інтереси міщан, посполитих та козаків — «людей убогих»¹.

¹ Угода та Конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. — 1992. — № 5. — С. 8–12.

У Конституції говориться про гетьмана як верховного гаранта прав, бо ж «йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого опраправління, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для кінцевого виконання, які його вельможність зволить підтвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки»¹.

Хоча Пилип Орлик як гетьман не мав реальної можливості для запровадження Конституції в життя повною мірою, але вона не залишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки України, а протягом чотирьох років (1710 — 1714) слугувала нормативним документом на Правобережній Україні, була розіслана для керівництва у полкові та сотенні канцелярії.

Конституція Пилипа Орлика зробила вагомий внесок в осмислення прав і свобод людини, в створення умов для їх реалізації. Але було потрібно ще не одне сторіччя, щоб з проголошенням у 1991 р. незалежності України були створені реальні умови для розширення прав і свобод людини, для наповнення їх новим змістом.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року і зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 року проголошувалося, що нова, демократична держава ставить собі за мету реально забезпечити права і свободи людини і зобов'язується суворо дотримуватися загальноєвропейських принципів та норм міжнародного права.

Набуття у 1995 році Україною членства у Раді Європи значною мірою вплинуло на розвиток прав і свобод людини в Україні, стимулювало роздроблення нової Конституції відповідно до основних принципів сучасної правової держави.

Нова Конституція України, прийнята у 1996 році, є, за оцінками міжнародних експертів, документом загальноєвропейського значення, зокрема з питань прав і свобод людини. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3).

¹ Угода та Конституція Пилипа Орлика. — С. 12.

Конституція України, схилившись до пріоритету інтересів людини, надала громадянам більше прав і свобод, ніж конституційні акти багатьох прогресивних країн. Крім того, Конституцією України передбачено не більше десяти підстав для обмеження прав і свобод людини, в той час як Європейська конвенція з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та цивільні права передбачають близько 25 таких підстав¹.

Слід зазначити, що поняття прав і свобод людини, механізму їх забезпечення не знайшли свого відображення в чинному законодавстві, а отже, й існує безліч варіантів їх тлумачення.

На нашу думку, права і свободи людини за своєю юридичною природою та системою гарантій ідентичні. Вони окреслюють забезпечені державою соціальні можливості людини у різних сферах². З цієї точки зору свободи — це ті ж права. Разом з цим подані категорії певним чином співвідносяться між собою. Термін «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах. Право людини є правом на те, що потрібно людині, на що вона претендує або те, що закон їй надає, чим закон її забезпечує, що служить інтересам людини, задоволенню її потреб, що визначається як соціальне благо, соціальна цінність. Так, у Конституції України закріплюються такі права: «Кожна людина має невід'ємне право на життя» (ст. 27), «Кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28), «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (ст. 38) та ін.

Термін «свобода» — це філософська і правова категорія, яка означає самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки, можливість користуватись і розпоряджатись тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу таким чином, щоб не порушувати права інших людей. Наприклад, у основному Законі закріплено: «Кож-

¹ Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина / Авт. -упоряд. Хавренюк М. І. — К.: Парламент. вид-во, 1999. — С. 4.

² Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина. — Х., 2001. — С. 7.

на людина має право на свободу та особисту недоторканність» (ст. 29), «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом» (ст. 33), «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34, ч. 1), «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання» (ст. 35) та ін. При цьому Конституція України надає людині свободу таким чином, щоб вона не могла бути використана проти інтересів суспільства, держави та інших громадян (ст. 27).

Наведене вище дає змогу зробити висновок, що чітке розмежування між «правами» і «свободами» провести важко. У кожному праві є частина свободи і у кожній свободі є частина права. Наприклад, право на освіту — це свобода у виборі видів і напрямків освіти, навчальних закладів тощо. В цьому зв'язку такі поняття можна вважати тотожними. Говорячи про права людини, будемо мати на увазі права і свободи.

У характеристиці прав і свобод людини можна виділити чотири аспекти:

— по-перше, це можливість діяти (чи утримуватись від певних дій) з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток, задоволення основних потреб. Іншими словами, це можливість вибору оптимальної, з точки зору людини, поведінки у конкретній ситуації;

— по-друге, це юридично забезпечене право вибору людиною певної поведінки. Тобто право повинно бути забезпечено законами та іншими правовими актами держави, міждержавними документами як цінності, які охороняються державою чи міжнародною спільнотою. Разом з тим відсутність такого закріплення не позбавляє людину її природних прав;

— по-третє, соціальний аспект прав і свобод людини полягає у тому, що можливості людини обумовлені реальним рівнем економічного, політичного, соціального і духовно-культурного розвитку соціуму;

— по-четверте, права і свободи не колективні, а індивідуальні. Як суб'єкт цих прав виступає людина. У цьому зв'язку в рам-

ках прав людини не можна говорити про права меншин (як приклад такого колективного права можна навести право на автономію) — в руслі прав людини слід говорити про права осіб, які належать до національних меншин, не про права індивідів як групи, а про права кожного індивіда окремо¹.

Права і свободи людини, які містяться в Конституції держави і міжнародно-правових документах з прав людини, частково — в Міжнародному Біллі про права людини, у Загальній декларації прав людини (1948 р.), а також Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейській соціальній хартії (1961 р.), є фундаментальними (основними) правами людини.

Якщо яке-небудь фундаментальне (основне) право людини не увійшло до конституції держави, то держава повинна визнати його незалежно від його конституційного закріплення. При цьому пріоритет норм міжнародного права над внутрішньодержавними в галузі прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного співтовариства. У зв'язку з цим у Конституції України закріплено: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ст. 9).

Основні фундаментальні права, які зафіксовані в Конституції держави і міжнародно-правових актах, є правовою базою для похідних, але не менш важливих його прав. Але виділення основних фундаментальних прав людини зовсім не значить, що інші права є менш значущими. Основні фундаментальні права і свободи складають стрижень правового статусу індивіда, саме в них кореняться можливості виникнення інших багаточисленних прав, які необхідні людині для нормальної життєдіяльності. Тобто, з основного права може виходити значна кількість інших прав людини. Так, ч. 1, ст. 29 Конституції України закріплює свободу та особисту недоторканність кожного. Це фундаментальне право породжує цілу систему прав, закріплених у КК України, ЦК, КоАП, КПК та інших нормативних актах. Загальна декларація прав людини (ст. 21) передбачає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через

¹ Новицький М. Что такое права человека? — Варшава: Изд-во Хельсингской федерации прав человека, 1997. — С. 17.

вільно обраних представників. Дане основне право породжує інші права, а саме: право на участь у самоврядування, право висувати свого кандидата на період виборчої кампанії, право вимагати звіт у обраного депутата про виконання ним своїх обов'язків, право звертатися із запитом до депутата з якого-небудь питання, яке пов'язано з діяльністю останнього та ін.¹

Все різноманіття прав і свобод людини можна класифікувати за різними підставами. Слід зауважити, що протягом тривалого часу загальновизнаним в юридичній літературі вважався той підхід щодо класифікації прав і свобод людини, який поділяв їх на три групи: соціально-економічні, політичні, особисті, що в принципі відповідало Конституції, яка діяла на території УРСР².

Зараз аналіз статей другого розділу Конституції України дає змогу інакше класифікувати права і свободи людини, виходячи з характеру суспільних відносин, які вони відображають, і предмета правового врегулювання. З урахуванням даного критерію права і свободи людини можна класифікувати, на наш погляд, таким чином:

1) особисті, або громадянські права і свободи. Вони забезпечують відносно вільне та незалежне від суспільства та держави існування особи шляхом встановлення меж втручання у сферу особистого життя людини. До них належать: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом (ст. 24); право на громадянство (ст. 25); право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграмної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); право на свободу проживання і вільний вибір місця проживання, залишати територію України (ст. 33);

2) політичні права, які забезпечують можливість безпосереднього впливу особи на діяльність держави: право на свободу

¹ Див.: Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина. — Х., 2001. — С. 31–33.

² Див., зокрема: Щетинин Б. В. Проблемы теории советского государственного права. — М., 1997. — С. 212.

думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40);

3) економічні права, які покликані забезпечувати ефективний економічний розвиток українського суспільства. Серед них: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 43); право на підприємницьку діяльність (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); право на медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на шлюб (ст. 51); право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55); відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (ст. 56);

4) соціальні права, що забезпечують мінімальну можливість нормального фізичного існування людини у суспільстві. Це право на соціальний захист (ст. 46); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на житло (ст. 47);

5) культурні права, які покликані задовольнити людину в її духовних потребах. У Конституції України закріплені такі культурні права і свободи людини: право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої і технічної творчості, захист інтелекту-

альної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54);

6) право на економічну безпеку. Це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право про її поширення. Така інформація ніким не може бути заперечена (ст. 50);

7) права у взаємодії з державою. Серед них: право на судовий захист (ст. 55); право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями влади (ст. 56); право на юридичну допомогу (ст. 59); право захищати свої права і свободи, право оскаржити у суді своє затримання чи арешт, право направляти індивідуальні або колективні звернення або особисто звертатися в органи державної влади і до посадових осіб, право оскаржити в суді рішення, дії або бездіяльність органів влади і представників влади, право звертатися з проханням за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право звертатися до міжнародних судових інстанцій або організацій (ст. 55).

У процесі розв'язання проблем щодо створення механізму реалізації прав і свобод людини велике значення має аналіз гарантій їх забезпечення. Гарантії прав і свобод людини є основними способами, засобами, за допомогою яких кожна людина має можливість реалізувати свої права і свободи.

Усі гарантії прав і свобод людини прийнято ділити на економічні, політичні і юридичні. Разом з тим, дані гарантії, на наш погляд, можна доповнити соціальними і духовними (культурними) гарантіями, оскільки без наявності умов такого роду система гарантій є неповною.

Економічні гарантії є визначальними в системі гарантій, тому що вони передбачають наявність відповідного середовища і матеріальної основи, які б забезпечили реалізацію прав і свобод людини. Це — економічний лад суспільства, який має забезпечувати неухильне зростання і розвиток різних форм власності на засоби виробництва; спосіб виробництва; економічна свобода громадян та їх об'єднань у виборі форм і здійсненні підприємни-

цької діяльності, соціально орієнтована ринкова економіка та інші.

До політичних гарантій належать: відповідним чином орієнтована політика держави, її спрямованість на формування умов для забезпечення належного рівня життя людини, стабільність політичних структур, належний рівень політичної культури в суспільстві, самоврядування, політичний плюралізм, який передбачає різноманітність інститутів політичної системи, можливість критики політичного життя.

Під соціальними гарантіями розуміється: вся сукупність взаємовідносин громадянського суспільства, яке поглиблює зміст правового статусу особи на основі принципів гуманізму, справедливості, рівності, розширення реальних умов у реалізації можливостей людини.

Духовні (культурні) гарантії — це сукупність культурних і духовних цінностей суспільства, його правова культура, суспільна свідомість та освіченість людини, свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свобода світогляду і віросповідання, які гарантовані статтями 34 і 35 Конституції України.

Юридичні гарантії — це система взаємопов'язаних форм і способів (нормативних, інституціональних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків¹¹. Звідси випливає, що серед усієї сукупності юридичних гарантій можна виокремити нормативно-правові і організаційно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії — це система норм з реалізації прав і свобод людини: норми-принципи, юридична відповідальність, юридичні обов'язки, процесуальні норми, а також конституційна відповідальність та юридичні обов'язки, передбачені Конституцією України.

Організаційно-правові гарантії прав і свобод людини являють собою діяльність державних органів, посадових осіб і громадсь-

¹¹ Див.: *Нерсесянц В. С.* Система юридических гарантий прав и свобод граждан // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. — М., 1990. — С. 60; *Волинка К.* Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. — 2000 — № 11. — С. 31; *Денисов В.* Правам людини — європейський рівень поваги та захисту // Віче. — 2004. — № 41 (21). — С. 53.

ких організацій по створенню сприятливих умов громадянам для реального користування своїми правами та обов'язками. Систему організаційно-правових гарантів становлять: держава як соціальна і правова, органи державної влади — Верховна Рада України (статті 85, 92), Уповноважений Верховної Ради з прав людини (ст. 101), Президент України (статті 102–106), Конституційний Суд України (статті 147–150), органи правосуддя (статті 124–128), органи прокуратури (ст. 121), Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади (ст. 116), місцеві державні адміністрації (статті 118–119), органи місцевого самоврядування (статті 143, 144), адвокатура (ст. 58), політичні партії та громадські організації (статті 36–37), насамперед профспілки та інші неурядові організації (молодіжні, дитячі релігійні та ін.), а також органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Межі однієї статті не дозволяють певною мірою проаналізувати всі проблеми, які визначені її назвою. Але постановка таких питань має не лише теоретичне, а й практично-прикладне значення щодо вдосконалення на базі Конституції України національної системи законодавства щодо реалізації закріплених в Основному Законі України прав і свобод людини.